

7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1996, 332-б.
8. Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис. Астана: Елорда, 2002ж.-784б.
9. Қобланова А.Ж. Қазақ тілі мәдениетінің ортологиялық мәселелері: монография.- Алматы: ЖК «Балауса».-2018.-264 б.
10. Қалиев Г. Қазақ грамматикасы // Известия МОН РК, НАН РК. Серия филологическая, 2003, №1, 118-123 б.б.

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ РЕФОРМАСЫ ЖӘНЕ А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ҚИСЫНЫ

*Жексенғалиев Б.,
Батыс Қазақстан инновациялық - технологиялық
университетінің қауымдастырылған
профессоры
Орал қ, Қазақстан*

Біз жазу реформасын бастадық, бірақ әліпби құрамына байланысты нақты ұстаным мен шешімнің жоқтығынан, қазақ жазуының ғылыми негізделген басты ұстанымы мен емле ережелерінің басты қағидаты (шет тілдік сөздердің жазылымына қатысты) нақты анықталмағандықтан қиындықтарға ұшырап жатырмыз. Арнайы құрылған орфографиялық жұмыс тобы ұсынып, жоғары деңгейде бекітілген әліпби нұсқалары жетілмеген болып шықты. Қазір елімізде әліпбиге қатысты талқылауды тоқтатып, жетілдірілген деп ұсынылған осы төртінші нұсқаны қабылдау керек деген пікірлер айтыла бастады. Тіл саясатына жауапты орталық және жергілікті органдар тарапынан да жобаны талқылауға қатысты белсенділік байқалып тұрған жоқ. Әліпби туралы әңгімеден шаршадық деп отырған ағайын да бар.

Жазу реформасының басты мәселесіне, күні бүгінге дейін тілімізде қолданылып келген әліпби мен емле жүйеміздегі тіл бұзар жат тілдік ережелерге арнайы тоқталсақ. Өйткені өзге тілдің ықпалынан туған тілдің тынысы тарыла бастағанына алаңдаған зиялы қауым жазу реформасы басталарда мәселені нақты қойған еді. Ұлт тіліне ұлттық әліпби керек.

Жалпы қазақ жазуын реформалауда қандай ұстаным басым болуы керек? Ең алдымен, қандай жазу түрін алсақ та тілді өміршең ететін, тілді сақтайтын ұлттық әліпби мен емле ережелерін қалыптастыру басты міндет екені анық. Барлық тілдерде солай, өйткені ұлт үшін басты рухани құндылық - ұлт тілі. Әңгіме жазудың түрінде емес, жазуда ұстанатын қағидат, ережеде. Ал қазіргі қазіргі қирилл жазуына негізделген қазақ әліпбиі қазақ тілін жат тілдік ықпалдан қорғауға қауқарсыз екені, ұлттық әліпби ұғымына сай емес екені анық қой.

1940 жылдан бері тіліміздің жазу, айту жүйесінде қос тілдің нормалары қатар қолданылып келді, әлі де қолданылып отыр. Орыс тілінің әріптерін (жіңішкелік, айыру белгісімен қоса) түгел алған әліпби қалай ұлттық болады? «Орыс тілінен енген атау сөздердің тұлғасы негізінен орыс орфографиясы бойынша өзгертілмей жазылады» [1] деп қазақ емлесіне шегелеп жазып қойсақ, ол емле қазақ тіліне қорған бола ма? Әрине, қорған бола алмайды.

Президент Қ.Тоқаевтың «Қазақ тіліне реформа қажет, біздің тілімізді жаңарту керек» [2] пікірін де, ең алдымен, біздің жазу жүйемізге, жазу жүйеміздегі ұстанымдар мен қағидаттарға қатысты деп түсінеміз. Тіліміздегі осы «тіл бұзар ережелерден» тек жазу әрпін ауыстыру арқылы ғана емес, тұтас жазу нормалары мен қағидаттарына деген қалыптасқан көзқарастан арылу арқылы ғана құтыла алатынымыз анық. Тіл табиғи болмысын сақтау үшін өзге тілдің ықпалына түспей, өз заңымен өмір сүруі керек.

«Тілдің заңына келмейтін жат сөздер көбейіп кетсе, тіл бұзылады, тілдің негізгі қасиеттері, тұрлаулы заңдары бұзылады» [3].

Жалпы біз өз тарихымыздан өзіміз сабақ алатын өрелі қоғам деңгейіне жеттік пе? Егер жетсек, XX ғасыр басында қазақтың ұлттық жазуын қалыптастырған ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының жазу, әліпби, емлеге байланысты қағидаттары – бұл бағыттағы біздің басты ұстанымыз болуы тиіс. «Жақсы әліпби тілге шақ болу керек», «Асыл тіл, түзу емле қазақта боларға тиісті» [4].

Әліпбиді жетілдіру туралы мемлекет басшысының тапсырмасынан кейін жаңа әліпби мен емле арқылы тіл тәуелсіздігіне қарай тәуекел қадам жасаймыз деген үміт болған. Бірақ біз тағы жартылай қадам жасадық. Ең алдымен, ұлт ұстазы Ақаңның ақ жолымен тек төл дыбыс таңбаларынан құралған ұлттық әліпби жасауға тағы да біздің тәуекеліміз жетпей, жартыкеш қадам жасағанымызға мына жетілдірілген әліпби дәлел. Қазақ әліпбиі атымен ғана емес, затымен де ұлттық әліпби болуы керек қой. Жат тілдік бір топ әріптер (v - в, f - ф, i - и, h - х, h) орын алған әліпбиді ұлттық деп атауға бола ма? «Қазақ сөзінің айтылым үлгісі мен жазуын шатастырып жүрген де сол кірме әріптер» [5] болса, жат тілдік әріптерді неге қимай отырмыз?

Осы жетілдірілген әліпби негізінде ұсынылған жаңа емле жобасына қарасақ, шет тілдік сөздер жазылымына тұтас 22 параграф арналған жоба бойынша жүздеген, мыңдаған бөгде сөздер бұрынғысынша орыс орфографиясымен жазыла беретіні көрініп тұр, әріп түрі өзгергенмен жазылым нормасы өзгеріссіз қалған [6]. Емле жобасынан мысалдар: «banknot-банкнот, moderator-модератор, onlain - онлайн, oflain-офлайн skrinshot-скриншот (§97) . Ал өзгертіледі, қазақ тілі заңына бағынады деген мына топ сөздердің жазылымы таза қазақша ма әлде шала қазақша ма екенін өзіңіз шамалап қараңыз: manövr-манөвр (§76), kvarc - кварц, (§77), прапорщик - прапорщик (§78), elevator - елеватор (§79), glükoz-глюкоз (§80), völfрам-вольфрам (§96). Қазақ шапанын жамылып тұрған сол бұрынғы «tauar-тауар, poшта-пошта, пойыз-пойыз» (§75) мысалдары бір параграфта (§75) ғана берілген екен. Осындай жартыкеш әліпби, қосамжар емлемен біз қаласақ та, қаламасақ та қазақ тілінің жазу жүйесінде өзге тілдің ереже, нормалары қала беретіні анық. Бұндай жағдайда тіліміз толық тәуелсіз деп қалай айта аламыз? Жаңа әліпби сонда тіл бодандығын жалғастырып тұрғаны ма? Өзге тілдік нормадан толық арылмасақ, солай айтпағанда қалай айтамыз.

Бізге бүгінде жат (кірме) дыбыс пен таңбалардың, жат сөздердің тілімізде қолданылуы мәселесіне байланысты түпкілікті байлам мен шешімге келу маңызды. Бұл арада жартылай шешім болуы мүмкін емес. Қазақ жазуының ұлттық сипаты күшті болуы керек. Ол дегеніміз – қазақ әліпбиінің шет тілдерден енген сөздерді қазақ тілі заңымен жазуға мүмкіндік беруі. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы сөзімен айтсақ, «Жат сөздер қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына бағынуы тиіс. Өзге тілден енген сөздерді өзіміздің сөзімізге айналдыру үшін бұл-қажет нәрсе»

Ал «Жат сөздерді өзгертпестен алып, бастапқы жат қалыбымен тілге сіңіреміз дегендік – шатақандық. Бұл жолда жүрген адамдар тілімізге орасан зор зиян келтіреді» [4]. Яғни ғасырлар бойы тілді өзге тілдер ықпалынан қорғап келген үндесім заңы ұлттық жазудың (латын графикасы негізіндегі) тірегі болғанда ғана тілдің ажары кіріп, сөздің сәні келеді. Бұл сөздік қордағы төл сөздер де, барлық шет тілдерден енген сөздер де (орыс, араб, ағылшын т.б) тіл заңдылығына сай айтылып, жазылуы арқылы ғана мүмкін болмақ. Бұл арада әңгіме жаңа емле ережелері туралы болып отыр. Бізге бір үлгідегі тұрақты ереже қажет. Бұл мәселелерді қазақ ғалымдары, тіл жанашырлары айтпай жүрген жоқ. А.Байтұрсынұлының қисыны негізінде ғылыми негізделген ұлттық әліпби үлгілері де бар (Ә.Жүнісбектің ұлттық әліпби жобасы). Тек бұл пікірлерді ескеру жағы жетпей жатқаны анық.

Ең бастысы, Әлімхан Жүнісбек ұсынған ұлттық әліпби жобасы XX ғасыр басында ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының төте жазу әліпбиі көрсеткен ақ жолды бүгін жалғастыратыны даусыз. Белгілі тілші-ғалымдардың (Е.Қажыбек, А.Салқынбай,

О.Жұбаева, Б.Қапалбек т.б) бұл жобаны қолдап отырғаны да сондықтан. Қоғам болып қолдай алсақ, бұл ұлттық әліпби тәуелсіз қазақ ұлтының ұлттық санасын да жаңа деңгейге көтеретіні, дүр сілкіндіретіні сөзсіз. Қазіргі қазақ қоғамына, әсіресе өзін қор, өзгені зор санайтын бодандық санадан ада жас ұрпағымызға «менің тілім ешбір тілден кем емес, әлемнің барлық тілдерінен қазақ тіліне қызмет етуге келген сөздерді мен өз тілімнің дыбыстарымен айта аламын және жаза аламын» деген сенім қажет. Біз осы тәуекел қадамды жасасақ, жат тілдің ықпалынан тынысы тарыла бастаған қазақ тіліне өз заңымен өмір сүруге мүмкіндік берер едік.

«Халықтың тілі – халықтың төлқұжаты. Мұны әрдайым есте ұстау керек. Біле білсек, ұлттық қауіпсіздік тілімізді қадірлеуден басталады» (ҚР Президенті Қ.Тоқаев, 20.05.2020 ж., «Егемен Қазақстан») Бүгін тарих ұлт пен ұлт тіліне даму мен өркендеуге жаңа мүмкіндіктер беріп отырғанда тіліміздің ата заңына өріс беру арқылы ғана біз тілімізді табиғи таза қалпында сақтап қала алатынымыз анық. Әлі де кеш емес, «ұлт үшін деген ұлы істі» (А.Байтұрсынұлы) дұрыс жолға түсірейік, ағайын!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі (. Алматы, Арыс., 2007 ж
2. ҚР Президенті Қ.Тоқаев, Ұлттық сенім Кеңесінің 2 отырысы, 27 мамыр 2020 ж.
3. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезі. Алматы, 2005 ж, Е.Омаров
4. А. Байтұрсынұлы «Тіл-құрал», Алматы, «Сардар», 2009
5. Ә.Жүнісбек «Кірме таңбалардың тауқыметі», «Ана тілі», №41, 4-10 қазан, 2018 ж.
6. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелері (жоба, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ғалымдар кеңесінде мақұлданған), Алматы, 2020